

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ASKERİ SAHADA YENİLEŞME DÖNEMİNİN BAŞLANGICI

Mustafa Kaçar

Osmanlılar, kuruluşundan onyedinci asra gelinceye kadar, devamlı surette gelişerek hem Doğu, hem de Batı karşısında siyasi ve ekonomik üstünlüğe ulaşmış, bu dönemde askeri alanda da mutlak bir üstünlük sahibi olmuşlardır⁽¹⁾. Asırlar boyu Osmanlı orduları karşısında ciddi bir direnç gösterememiş olan hıristiyan kuvvetleri, onyedinci asrın ortalarına doğru, 25 yıl devam eden Girit Adası'nın fethinde (1645-1669) ilk defa Osmanlı ordusunu zorlamaya başlamışlardır. Bunun sebeplerini askeri teknik ve taktiklerinin eskimesinde arayan Osmanlı idarecileri belli bir yenileşme temayülünde olmuşlardır. Özellikle ateşli silahlar ve istihkamlık konusunda, gayri müslim Osmanlı ve hıristiyan Avrupalı uzmanlardan yararlanmayı düşünmüşlerdir. Zaman zaman orduda istihdam edilen ecnebi uzmanların varlığına rastlanırken, bu dönemde daha çok ihtida ettiklerinden adları tam olarak tespit edilemeyen birçok Avrupalı subayın vazife aldığı da bilinmektedir⁽²⁾.

Gelibolulu Mustafa Âfî (1599) ve Kâtip Çelebi (1657) gibi âlimlerin devlet teşkilatının aksaklıkları üzerine yazmış oldukları ikaz mahiyetindeki layihalar dışında, ilk defa açıkça değişimden bahseden ve bu konuda geniş bir layiha hazırlayan İbrahim Müteferrika (1670?-1754) olmuş ve Osmanlı'nın ilgisini Batı dünyasına çekmiştir. Sonradan islamiyeti kabul etmiş olan İbrahim Müteferrika⁽³⁾ 1728 tarihinde Osmanlılarda Türkçe kitap basan ilk matbaayı kurması ile tanınmıştır.

Müteferrika, konumuzla ilgili olarak yazmış olduğu ve kendi matbaasında bastığı *Usûlü'l- Hikem fi Nizâmü'l-Ümem* adlı eserinde, Osmanlı idari zümresinde ve toplum katında yeniden yapılanma öngörmektedir⁽⁴⁾. Osmanlı ordusunun düşman karşısındaki mağlubiyetlerini, Avrupalıların harp tekniklerindeki ilerlemelerine ve onların akla dayalı idarelerinden kaynaklandığını belirtirken, Batı'nın savaşlardaki üstünlüğünün sebeplerini göstermekte ve Avrupa medeniyetini Osmanlıya anlatmaktadır⁽⁵⁾.

Osmanlıların askeri sahadaki Avrupa tarzı ilk yenilik uygulaması, müslüman olduktan sonra Humbaracı Ahmed Paşa adını alan Avrupalı general Claude-

Alexandre Comte de Bonneval'in (1675-1747) 1735 yılında yeniden düzenlediği Humbaracı Ocağı ile başlatılmıştır.

Humbaracı Ocağının Yeniden Teşkilatlanması

Avrupalıların "bombardia" adını verdikleri humbaracılar, kale ve mevki muharebesinde, görülemeyen hedefler üzerine "havan" adındaki ateşli silah vasıtasıyla "humbara" atan teknik bilgi sahibi askerlerdir⁽⁶⁾. Osmanlı askeri teşkilatında erken zamanlardan beri mevcut humbaracı ocağı, askeri teşkilatın kara ordusu olan kapıkulu piyade ocaklarına bağlıdır. Bunlar cebeci, topçu ve tımarlı humbaracılar olarak üçe ayrılmışlardır ve İstanbul'da bulunan bir humbaracıbaşı tarafından idare edilegelmişlerdir. Genellikle tımarlarının bulunduğu civarlardaki kalelerin muhafazasında vazife alan humbaracılar, onyedinci asrın sonlarına doğru gözden düşmüş ve humbaracılık önemini iyice kaybetmiştir⁽⁷⁾.

Onyedinci asrın sonlarına doğru Osmanlı ordusundaki humbaracılar ve kullanılan humbaralar hakkında bilgi veren Kont Marsigli, muhtelif çap ve büyüklükteki humbaralara sahip olan Türklerin bunları pek maharetli şekilde kullanmadıklarını, ancak yine de etkili bir silah olduğunu söylemektedir. Osmanlı idarecilerinin bu sanata ehemmiyet verdiklerini, hatta Venedikli bir humbara zabitanın orduda istihdam edilerek kendisine "Bombacı Baş" rütbesi verildiğini ve efradın talim ve terbiyesi ile görevlendirildiğini zikretmektedir. Marsigli, 1693 yılındaki Belgrad muhasarasında bir humbaranın cephaneliği havaya uçurması neticesinde Belgrad'ın Osmanlılar tarafından ele geçirildiğini bu silahların etkisine örnek olarak vermektedir⁽⁸⁾.

Humbaracı Ahmed Paşa (Claude-Alexandre Comte de Bonneval) ve Askeri Yenilik Hareketinin Başlaması

Osmanlıların Humbaracı Ahmed Paşa olarak tanıdıkları Comte de Bonneval⁽⁹⁾, aslen soylu bir Fransız ailesine mensup olup daha çok askerlik ve harp sanatındaki başarılarıyla şöhret kazanmıştır. Osmanlı tarihinde, modern savaş tekniklerinin kullanılması ve askeri sahada Batı'da gelişen yeniliklerin uygulanmasındaki başarılarıyla önemli bir yere sahip olmuştur.

1729 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na iltica eden Bonneval, Haziran 1729'da Saraybosna'dan İstanbul'a biri Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya diğeri Fransız Elçisine olmak üzere iki mektup göndermiştir. Birincisinde abartılı bir üslupla Osmanlı İmparatorluğu ve sultanının yüceliği, sadrazamın iktidar ve ihtişamını dile getirerek bir an evvel Osmanlı ordusunda vazife almak istediğini belirtmiştir⁽¹⁰⁾. Elçiye yazmış olduğu mektubunda ise, İstanbul'a gelişi

sebebini ve gayesini "Türklerle çalışmak ve başarabilirsem Macaristan'dan alınan toprakları yeniden kazanarak Almanları mağlub etmek" şeklinde açıklamaktadır. Eğer bu hedefine ulaşamazsa, bunun kendi hatası olmayacağı, başarısızlığın sebebinin Osmanlıya bağlanacağını da belirtmekten çekinmemiştir⁽¹¹⁾. Bosna'da iken İslamiyeti kabul ederek Ahmed ismini alan Bonneval, bir yıl kadar burada ikamete mecbur bırakılmıştır 1730 yılında İstanbul'a çağrılan Bonneval Ahmed, Edirne'ye kadar gelmiş iken Patrona ayaklanması çıkmış ve bu yüzden Gümülcine'ye ikamete gönderilmiştir. Gümülcine'de iken yeni padişah I. Mahmud'a bir istida göndererek durumunu izah etmiş ve Osmanlı Devletinde vazife almak istediğini yenilemiştir. Osmanlı diplomatik kaidelerine uygun olarak hazırlanan ve Bende Ahmed Bonneval olarak imzalanmış ve **Din-i İslâmdir 'atâ'-ı muta'al- ulu ni'met sana Ahmed Bonneval 1143** şeklinde mühürlenmiş istidasında Bonneval: kendisinin aslen Fransa kralının akrabalarından olduğunu, küçük yaşta beri harp fenleri (fünun-ı harb) ile uğraştığını, bir müddet Fransa donanmasında vazife aldığını, bu yüzden denizcilik ilmini tahsil ettiğini, daha sonra ise kara askerine serasker olduğunu belirttikten sonra "yirmi iki adet kıla' felek üstüvâr-ı saimiz ile feth ve teshir ve onbir defa meydan-ı cenkde düşmana galip 22 sene Nemçe Çasarı'na hizmet edip Çasarı'nın umur-ı cenkde müsteşar-ı enderundan olduğumdan gayri umumen piyade askerinden defaatiyle baş general ve Varadin cenginde sağ kol ve Belgrad'da sol kol Temeşvar'da yine piyadegan seraskeri ve kale fethinin müdebbiri olup bundan maada tamamen Nemçe askerinde üç defa ber-vech-i istiklal sipahsalar olup" şeklinde başarılarını sıraladıktan sonra Osmanlı Devleti'ne iltica sebeplerini Nemçe Çasarı'nın kendisi hakkında gösterdiği yakınlık ve iltifatı başvekil olan Oğünbüst'ün^(*) hasediyle ve onu hazm edememesiyle görevinden tard ve bütün mallarının müsadere edildiğini ve ayrıca üç sene hapse mahkum edildiğini, bilahere affedilip dilediği yere gitmesinin istendiğini belirttikten sonra, tercihini Osmanlı Devleti'ne iltica etmekte kullandığını belirtmiştir. "Bu hal ile zamanında Nemçelüden ahz-ı sara vesile olur ümidiyle taraf-ı Devlet-ı Aliye'ye azimet edip vakıa umur-ı cenkde ittila'-ı külli ve düşmana galebe fenninde kerrat-ı adide ile tecrübemiz sebkat eylediğinden maada bina-ı kıla' ve tathir-i liman ve ihrac-ı ma'aden ve imal-ı top ve humbara ve tedbir-i tabur hususunda maharet-i küllimiz olduğundan gayri düvel-i sairede beyne'l-asakir ebedi fitrat zuhur etmeyip bu emr-i hatır ne tarik ile sed ve bend olduğu umura vakıf olup" dedikten sonra hal-ı hazırda Nemçe

(*) Fürst Eugen veya Prince Eugène olarak tanınan Fransız asıllı general (d. Paris 1663- öl. Viyana 1736). Avusturya bayrağı altında 1683'te Viyana'da, 1717'de Belgrad da Osmanlılara karşı savaşmıştır.

memleketinin ve sahip olduğu yerlerin resimli ve şekilli haritalarının yanında olduğunu ve galibiyet için lüzumlu savaş sırlarına sahip olduğunu da ilave ederek Osmanlı Devleti hizmetine girmek ümidinde olduğunu belirtmiştir⁽¹²⁾.

21 Ekim 1731 tarihinde Sadrazam olan Topal Osman Paşa, Osmanlı ordusunda modern savaş tekniklerini uygulamak üzere yapmak istediği ıslahat hareketinde Bonneval Ahmed (Paşa) den istifade etmek için onu İstanbul'a çağırmıştır. Şubat 1732'de İstanbul'a ulaşan Bonneval Ahmed, gelir gelmez, sadrazamla görüşmüş ve humbaracıbaşığa tayin olunmuştur. Oysa Fransız elçisi onun İstanbul'a gelişini endişe ile karşılamış ve kanaatini teşebbüsünün başarısız olacağı ve kendisini de sefaletin beklediği şeklinde belirtmiştir⁽¹³⁾.

Bonneval'in 1733 yılında Fransa Hariciyesine gönderdiği bir rapordan, sadrazam tarafından kendisinden, Avrupa devletlerinden Fransa, İspanya, Hollanda ve İngiltere Krallığının ve diğer bazı krallıkların askeri güçleri ve bu güçlerinin asıl sebepleri hakkında detaylı bir rapor istendiği anlaşılmaktadır. "Réponse à la première question: Quelle est la force militaire et la richesse du roi de France" cümleleriyle başlayan ve ilk olarak Fransa Krallığının durumunu inceleyen birinci cevabında Bonneval Ahmed Paşa, Fransa'nın askeri gücünü ve zenginliğini şu şekilde izah etmektedir:

"Fransa kralının barış zamanında ikiyüz milyon Fransız lirası geliri bulunmaktadır. Harbe giderken kral, tebası üzerindeki vergileri arttırarak gelirlerini 1/3 nispetinde çoğaltır. Hıristiyanlarda tımar ve zeamet olmadığından prensler emri altındaki askerlerin maaşlarını savaşta ve barışta nakit olarak ödemek zorundadır. Bundan bir sene önce Fransa kralının barış zamanındaki askeri gücü ikiyüz bin kişiye ulaşmaktadır. Ayrıca topçu, bombacı ve istihkamcılardan oluşan sekiz bin kişilik bir topçu gücü vardır. Tek bir komutanın idaresi altında bulunan bu insanlar arasında her meslekten işçiler bulunmaktadır. Bunlar Osmanlı ordusundaki cebeciler, topçular, humbaracılar, lağımıcılar ve istihkamcılarının vazifelerini yerine getirmektedir" diyerek askeri gücü açıkladıktan sonra, bizce konumuz itibariyle mühim olan noktayı, diğer bir ifadeyle teknik servis diyebileceğimiz askeri gücün eğitimi ve yetiştirilmesini de şu şekilde açıklamaktadır. "Bunların yetiştirilmesi için okullar vardır. Bu birliğe katılan insanlar devamlı olarak mesleklerinde ilerleme kaydedebilmek için mesleki çalışmalar yaparlar. Ayrıca, Fransa'da bu birliklerin idaresi ile uğraşan insanlar vardır ve bu insanlar, orduları yılda dört defa teftiş ederek erzak ve sair ihtiyaçlarını yerinde inceler, hatta askerlerin ne yediklerine bakarlar. Bunların raporları üzerine, askerlerin maaşları ödenir. Bunlara levazım subayı veya harp komiseri adı verilir.

Bu komiserler aynı zamanda hastahane ve sağlık işlerinden de sorumludurlar, cerrahlar ve tabipler bunlara bağlıdır. Bunların yanısıra, sayıları bini aşan, matematiği kuvvetli ve harp esnasında cephelelerdeki hesaplamaları yapan bir mühendis birliği bulunmaktadır. Bunlar aynı zamanda düşman kalelerine taarruz esnasında hendeklerin kazılmasından da sorumludur. Mühendislere çok değer verilir ve iyi maaş alırlar. Başlarında bir general bulunur. Bu general, mühendislerin şefi durumundadır ve Fransız örneğinde olduğu gibi bütün hıristiyan devletlerde de aynı şekilde bu birlik bulunur. Bunlar harp zamanında olduğu kadar barış zamanında da bir çok faaliyette bulunurlar" dedikten sonra Fransa ve İspanya krallıkları arasındaki mücadelede Fransa'nın karadaki ve denizdeki asker sayısını belirtmiştir⁽¹⁴⁾.

Kısa bir müddet sonra, Bonneval Ahmed'in emrinde çalışmak üzere Fransa'dan çağrılan üç uzman, İstanbul'a gelmiş ve 17 Ocak 1734'te Bonneval tarafından sadrazama takdim edilmiştir. Bu üç şahıs Müslüman kıyafeti giymiş olarak sadrazamla görüşmüşler ve sadrazam her birine 200 kuruşluk mükâfat vermiştir. Aslen Fransız olan Marquis de Mornai, İskoç Comte Ramsay ve İrlandalı l'Abbé Macarthy adlarındaki bu üç uzman daha sonra İslamiyeti kabul ederek Osmanlı Devleti hizmetine girmişlerdir⁽¹⁵⁾.

Bonneval Ahmed, emri altındaki müslüman olmuş bu üç Fransız subay ile birlikte, İstanbul'da Üsküdar Doğancılar semtindeki Ayazma Sarayı'nda⁽¹⁶⁾ (Toptaşındaki eski tımarhane binası) yeniden inşa edilen bir kışlada, Bosna eyaletinden getirtilen üçyüz humbaracıyı, Avrupa usulüyle teorik ve daha çok pratik olarak savaşa hazırlama ve Osmanlı ordusunun yeniden organizasyonu için bir model oluşturmak üzere çalışmalarına başlamıştır. Böylece potansiyel olarak asker olma kabiliyeti taşıyan gençlerin buldukları bölgeden ayrılarak bir nevi mühendis asker olarak yetiştirilmeleri hedeflenmiştir. Osmanlı ordusunda ilk defa Avrupalı bir uzmanın (müslümanlığı kabul etmiş) idaresi altında teşkil edilmiş bir askeri kuvvet, Avrupa savaş taktiklerinin eğitimini görmeye başlamıştır. Bu tecrübeli harp üstadının kurmuş olduğu yeni tarz ocak, nizamları bakımından Osmanlı klasik askeri teşkilatından çok farklı değildir. Fakat yenice-riler dışında kalan askeri kuvvetlerin genellikle tımar veya zeamet sahibi kişiler olduğu göz önünde bulundurulursa aşağıda izah edeceğimiz gibi bu yeni kurulan ocağın neferlerine yevmiye verilmesi ve belli bir müddet yaşadıkları yerlerden uzaklaştırılarak birarada yeni tekniklere dayanan sistemli bir eğitime tabi tutulması büyük bir yenilik olarak görülebilir.

Humbaracı Ocağı Nizamı

Gurre-i Ramazan 1147 (25 Ocak 1735) tarihli ferman ile Humbaracı Ocağı'nın kuruluşu tasdik edilerek ocağın esaslarını belirten nizamnamesi çıkmıştır. Bu nizamname ile Osmanlı İmparatorluğu'nda humbaracı sınıfına yeniden nizam verilip 300 adet tımarlı humbaracı yanında 300 adet ulufeli humbaracılar bir ocak itibar edilmiş ve mirmiran rütbesiyle kendisine paşalık verilen Bonneval Ahmed, humbaracıbaşı olarak bu ocağın başına getirilmiştir. İlk olarak zabitler seçilmiş, maaşları tespit edilmiş ve ocak içinde bir hiyerarşik düzen kurulmuştur. Bu düzene göre bir alaybaşısı ve 300 nefer humbaracı üç oda halinde tertip edilmiş ve her odaya 25'er kişilik zabıt kadrosu tayin edilmiştir. Tayin olunan bu zabitler odalara göre bazı küçük farklılıklar göstermekte ancak sayı olarak aynı kalmaktadır.

Dönemin vakanüvisi ve hadiselerin yakın müşahidi olan Mustafa Sami Efendi (öl. 1762), 1147 (1734-35) senesi olaylarını izah ederken Humbaracı Ocağı'nın nasıl kurulduğunu ve ne surette nizam verildiğini resmi kayıtlara istinaden aktarmaktadır:

Sami Efendi, Osmanlı Devleti'nin her zaman Avrupa ordularından daha güçlü olduğunu, ancak bir müddetten beri "gevşeklik ve müsamahan" dolayı humbaracılık sanatından neredeyse eser kalmadığını söylemekte ve sözlerini, "padişah hazretlerinin tedbirleri arttırmak ve takviye etmek maksadıyla 300 nefer ulufeli humbaracı tahrir ve tamamı bir ocak itibariyle Üsküdar'da bulunan Ayazma Sarayı'nda yeniden bina edilen kârhane ve hücrelere yerleştirilerek, gerekli olan tayinat ve mühimmatları hazırlanmıştır" diye sürdürmektedir. Daha sonra "ocağın nizam ve intizamının sağlam ve iyi bir kalıba konması hususunda padişah tarafından 'zikrolunan fırkaya bu kârhane mesken ve yurt olarak tahsis kılınıp Başmuhasebe'ye kaydedilsin' şeklinde ferman sadır olduğunu" belirtmektedir.

Onüç madde halinde kısaltarak aşağıda ele aldığımız bu nizamname ile, Humbaracılar Ocağı'nın teşkilat ve idaresi, mali kaynakları, humbaracı zabıt ve neferlerinin uymak mecburiyetinde oldukları kaideler ve şartlar belirlenmiştir⁽¹⁷⁾.

1- Humbaracılık fenni ve ateşli silahlar sanatında maharetli olan Humbaracıbaşı Bonneval Ahmed Paşa bu fenleri talim ettirirse, Devlet-i Aliyye'de nice nice iyi yetişmiş usta humbaracı çıkacaktır. Bunlar savaşlarda, kalelerde ve sınır boylarında Allah'ın inayetiyle büyük yararlılıklar göstereceklerdir.

2- Zikrolunan humbara sanatını talim için bundan önce Bosna tarafından getirtilen ve halen mevcut olan 300 nefer humbaracının yevmiye tayinatları aynen verilmeye devam edilecektir.

3- Ulufeli 300 nefer humbaracının müstakil bir ocak itibariyle önce, ulufeleri tertip ve subayları nasb olunduktan sonra tertip ve nizama sokulması gerekmektedir.

4- Bugün zeamet ve tımar sahibi 300 nefer humbaracılar ile bu zikrolunan 300 nefer ulufelilerin mevacipleri maktu' olmak üzere hazineye kalmamak şartıyla yevmiyelerine terakki geçmeyecektir.

5- İçlerinden emekliye ayrılması gerekenler, kendi yevmiyesiyle olmayıp başka bir yerden yevmiye tedarikiyle emekli olup, yerine genç ve güçlü biri alınacaktır.

6- Bu defa mevacipleri tayin olundukta, eski tayinatları kesilecek, ancak sefer memuriyetlerinde, cebeci ve topçu neferlerine kıyasen tayinatları verilecektir.

7- Bu neferlerin rütbe sahipleri dahi piyade olup, gerektiği hallerde ata binmek lazım gelirse, ferman olunmadıkça ata binmeyeceklerdir.

8- Serhadlerden Vidin, Niş, Hotin, Azak ve Bosna kaleleri ve sair serhad kalelerine humbaracıbaşı tayini gerektiğinde, zikrolunan neferatın sınıflarından yetişmiş olanlarından tayin olunup, yerine müceddeden nefer tedarik edilecektir.

9- Zeamet ve tımar sahibi olan 300 neferden biri öldüğünde, küçük evladı var ise yetişkin hale gelince mutad üzere iktiza eden cebelü bedeliyesini vermek şartıyla zeamet ve tımarı kendisine kaldığından, bunlar humbaracılık fenninde maharet tahsili için humbaracılar ordusuna getirilip terbiye olunacaktır. Çocuk-suz ölenlerin zeamet ve tımarları zikrolunan 300 nefer ulufeli neferatından hak-kedenlere arz ve tevcih olunacak; bir başkasına verilmeyecektir. Zeamet ve tımar verilen ulufelinin yerine bir yenisi tedarik olunacaktır.

10- Zikrolunan ulufeliler bir odada 100 neferden ibaret olacaktır ve her odada 240 akçe yevmiye ile bir odabaşı, 90 akçe yevmiye ile iki ellibaşı, 50 akçe yevmiye ile üç otuzbaşı, 30 akçe yevmiye ile on onbaşı ile bir vekilharç, bir imam, bir hoca, bir çavuş, bir tablan, bir tabip ve bir yazıcıdan oluşan 25 nefer zabitan bulunacaktır. Bütün ocağın başına da yevmiye 360 akçe maaşla bir alaybaşı tayin olunacaktır.

11- Beher nefere 18 akçe yevmiye tahsis olunacaktır. Neferatın kisvebaha ve silah ve bisatları devlet tarafından bir defaya mahsus olmak kaydıyla verilecektir. Bir daha verilmesi gerektiğinde bu para neferatın yevmiyesinden, her gün dörder akçesi kesilerek oda sandığında saklanacak ve lazım gelen kisveler toplanan bu paradan yenilenecektir. Ancak yatak esvaplarına muhtaç olduklarında alaybaşı ilam edecek ve ilamı mucebince tertip ve tayin olunacaktır.

12- Neferlerin senelik ulufeleri 15930 kuruş, alaybaşının 1062 kuruş olduğu hesap edilmiştir. Neferlerin günlük verilen tayinat bahasının yıllığı 8121 kuruş olmakla, tayinat bahalarının fazlası olan 7830 kuruş az bir şey olduğundan başka, Humbaracı Ocağı'nın ulufe ve tayinatları ve bir defaya mahsus taraf-ı mirîden verilen elbise ve silah bahaları, "irad-ı cedid" olmak üzere malikane ve mukataatın kasrı yedinden⁽¹⁸⁾ mirî için alınan vergilerden karşılması yoluna gidilerek, Hazine-i Amire'ye yeni bir külfet getirmeyecektir.

13- Paşa-yı mumailayhin ilamı mucebince beher odanın 25 zabitanı nasb ve ulufeleri tertip olunarak, müstakil bir ocak itibarıyla bugün 1247 senesi Şabanı guresinde (27 Aralık 1734) itibaren, mevcut 300 neferin ulufeleri tayin olunmuştur.

Bu nizamname ile humbaracıların idaresi doğrudan sadrazamların nezaretine bırakılmış, mali işlerinin ise Şıkk-ı Evvel Defterdarı tarafından yürütülmesi nizama bağlanmıştır. Subaylarının tayini veya azilleri humbaracıbaşılardan iradesinde olup, alaybaşılardan aynı zamanda humbaracıbaşılık görevini yürütmesi kararlaştırılmıştır.

Humbaracılık vazifesini yürüten Ahmed Paşa'ya mirmiranlık rütbesi verilerek ocağın alaybaşılığına tayin olunmuş ve "mustavfi-i has" ilan edilerek bila-ulufe humbaracıların talim ve terbiyesinden mesul tutulmuştur. Ölümünden sonra da alaybaşılığın humbaracıbaşı olanlara verilmesi nizama bağlanmıştır⁽¹⁹⁾. Bu nizama dayalı olarak teşkil edilen üç oda ve bu odaların mevcut zabitan dağılımı tablo halinde aşağıda gösterilmiştir.

Tablodan da anlaşılacağı gibi her odadaki zabıt ve neferler sayı bakımından eşit olmakla beraber vazife dağılımı farklılıklar göstermektedir. Bazı zabıtlar her üç odada da mevcut olmasına karşılık, ocak imamı ve tabibi oda-yı evvelde yer alırken, hoca-ı mühendis, muallim-i resim, ser-cerrah ve cerrah-ı sani oda-yı sanide, vekilharç ve diğer iki cerrah da oda-yı salis'de bulunmaktadır. Bu tabloya istinaden, birinci odada daha ziyade idare ile ilgili, ikinci odada eğitimle, üçüncü

Oda-yı evvel	Oda-yı sani	Oda-yı salis	Yevmiye (akçe)
Ser-çavuş			240
Ser oda	Ser oda	Ser oda	240
2 ellibaşı	2 ellibaşı	2 ellibaşı	90
3 otuzbaşı	3 otuzbaşı	3 otuzbaşı	50
Kâtip	Kâtip	Kâtip	90
Hoca-yı oda	Hoca-yı oda	Hoca-yı oda	40
Çavuş-ı oda	Çavuş-ı oda	Çavuş-ı oda	40
2 tablzan	2 tablzan	2 tablzan	24
10 onbaşı	10 onbaşı	10 onbaş	30
Çavuş-ı sani			60
Ocak imamı			40
Tabib-i oda			60
	Hoca-yı mühendis		60
	Muallim-i resim		60
	Ser-cerrah		60
	Cerrah-ı sani	Cerrah-ı salis	36
		Cerrah	36
		Hoca	40
		Vekil-i harç	50
25 zabıt	25 zabıt	25 zabıt	Toplam ulufe
1498 (akçe)	1255 (akçe)	1209 akçe)	3962 (akçe)

odada ise mali işlerle ilgi zabıtların bulunduğu şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Sebebi tam olarak bilinmemekle beraber yaklaşık her odaya ihtiyaç nispetinde eşit sayıda zabıt tayin edilmiştir. Her odada 75 neferin bulunduğu ve her 3 nefere bir zabıt düştüğü gözönüne alındığında Humbaracı ocağında çok disiplinli bir eğitimin yapıldığı rahatlıkla söylenebilir.

Humbaracı Ocağı'nda Hendesehane Kuruldu mu?

Osmanlı vakanüvis tarihlerinde, gerek *Suphi Tarihi*'nde gerekse *Atâ Tarihi*'nde Üsküdar'da kurulan Humbaracı Ocağı'nda bir de "Hendesehane"nin kurulduğu yazılıdır⁽²⁰⁾. Adıvar, bu Hendesehane'ye Avrupalıların "corps des mathématiciens" dediklerini belirttikten sonra, "bu matematik ve geometri okulunun ömrü pek kısa olmuş ve humbaracıların yeni talimlerden anlamaları ve isyan çıkaracakları korkusundan bu heyet dağılmıştır" demektedir⁽²¹⁾.

Tarih-i Atâ, Hendesehane'nin ilk hocasının Yenişehir Müftüsü Hacı Mehmed Efendi-zâde Said Efendi olduğunu ve hendese öğrettiğini belirtmektedir. Yaptığımız arşiv araştırmaları sonucunda, Said Efendi'nin 21 Ramazan 1152 (21 Aralık 1739) tarihinde Humbaracı Ocağı yoklamalarında 60 akçe yevmiye ile ocağın ikinci odasında "hoca-i mühendis" (mühendis hocası) olduğu tespit edilmiştir⁽²²⁾.

Said Efendi'nin hayatı hakkında fazla malumat bulunmamakla birlikte Humbarahâne Ocağı lağvedildikten sonra Musıla-ı Sahn'da müderrislik yapmış olduğunu ve 1181/1767 yılında Laleli Camii muvakkiti iken vefat ettiğinde yerine Çinari-zâde İsmail Efendi'nin getirilmiş olduğunu biliyoruz⁽²³⁾. Said Efendi'nin astronomi, riyaziye ve mesaha ölçümleri ile ilgili telif eserleri yanında, Hollanda hükümeti tarafından Osmanlılara hediye edilen bir gökküresi haritası ve bunun üzerinde gezegenlerin hareketlerini anlatan Türkçe *Manzum Küre Risa-lesi* adında bir de tercümesi bulunmaktadır⁽²⁴⁾.

Said Efendi, Humbaracı Ocağı'ndaki hendese hocalığı zamanında, top atışlarında mesafe ölçmeye yarayan Avrupalılar tarafından icad edilmiş bazı aletlerin kullanılması ve özellikleri hakkında risaleler yazmıştır. 1149(1737) yılında telif ettiği ve kendisi tarafından humbaracıların atış sırasında mesafe tayinleri için icad edilmiş bir alet olan "dürbünlü rubu' müceyyebi zül-kavseyn" in kullanılmasından bahseden *Rubu Müceyyeb Zül-kavseyn Aleti ve İstimali Risalesi* adlı Türkçe bir eseri daha vardır⁽²⁵⁾. Tales teoremi prensibine dayanan ve iki kenarı bilinen bir üçgenin üçüncü kenarının hesaplanmasında kullanılan bu aleti, Said Efendi, zamanın şeyhülislamı Piri-zâde Mehmed Efendi'ye göstermiş, o da aleti Sultan I. Mahmud'a takdim etmiştir⁽²⁶⁾.

Said Efendi'nin alan ve mesafe ölçümleri ile ilgili dört eseri bulunmaktadır: *Risaletü'l-Misaha* adındaki Türkçe eserinde, muhtemelen Avrupalı bir mühendisin alan ölçümlerini uzaktan bakarak yapmak için icad etmiş olduğu bir aletin izahını ve kullanılmasını tarif etmektedir. Telifine Sadrazam Hacı Ahmed Paşa'nın isteği ile başlayıp, 3 Şevval 1154/12 Aralık 1741 tarihinde tamamladığı eser, iki kısım ve bir hatimeden müteşekkildir⁽²⁷⁾.

Mesafe ve alan ölçme konusundaki ikinci eseri, *Pergar-ı Nisbenin İmali ve Bazı Burhanı* adındadır⁽²⁸⁾. Uzaktaki alanların ölçümünde kullanılan "sinüs aletinin" kullanılmasını anlatan *Risale-i Sinüs li Mesahatü'l-Bu'd* adlı eserini de Türkçe olarak 1154(1741) tarihinde yazmıştır⁽²⁹⁾. Said Efendi'nin hendese ve hesap konusunda Türkçe *Risale fi'l-Hendese ve'l-Hisab* adlı bir de matematik eseri bulunmaktadır ve bu eserin sonunda on yapraklık geometri şekilleri bulun-

maktadır⁽³⁰⁾. Said Efendi astronomi konusundaki dört eserinin hepsini de Arapça olarak yazmıştır⁽³¹⁾.

Humbaracılar kışlasında mühendis hocası olan Said Efendi'den⁽³²⁾ başka eğitim kadrosunda 40 akçe yevmiyeli Ali Ahmed Hoca (Kasımpaşalı)⁽³³⁾, yine 40 akçe yevmiyeli Süleyman b. Hasan (İstanbul)⁽³⁴⁾ ve "hoca-ı muallim" Osman b. Abdullah'ın vazife aldıkları biliyoruz⁽³⁵⁾. "Muallim-i resim (ressam)"ın, 1152/1739 senesinde yevmiye 60 akçelik vazifesinden ayrılan İstanbul'lu İbrahim olduğunu görmekteyiz⁽³⁶⁾. Diğer "hoca"nın adını tespit edemedik.

Humbaracı ocağında 240 akçe yevmiye ile ser-çavuşu olan Selim ise, ocağın aynı zamanda harp sanayii fennini ve ilmini öğreten muallimi sıfatına yani "muallim-i ilm ve fenn-i sanayi-i ateşbazî" ünvanına sahiptir. Fransız asıllı olan Mühendis Selim'in "Cenk Mimarbaşılık" ünvanına da sahip olduğu görülmektedir. Mühendis Selim 1147/1735 yılında Humbaracı Ahmed Paşa'nın maiyetinde ulufeli humbaracılar kışlası birinci odasına başçavuş olarak tayin edilmiş ve küçük yaşından itibaren harp mühendisliği eğitimi görmüştür. Mühendis Selim, 1151/1738 tarihinde kendisine "cenk mimarbaşılık" beratı ihsanı için vermiş olduğu istidasında "gerek müceddeden hendese üzere kale inşası, gerek hendese üzere meteris (geçici tabya, siper) aldırıp top ve humbara tabiyaları tertip etmek ve sair cenk mimarlığına müteallik olan ressamlık hususlarına dahi mahareti olduğunu" belirtmiştir. Arzıhalinden Avrupa'da iyi tahsil görmüş olduğu anlaşılan Mühendis Selim'in 1153/1740 senesinde kendisine zeamet tevcih olunarak ulufesi kesilmiş ve 1154/1741 tarihinde Belgrad taraflarına vazifeli olarak gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hayatı ve sair faaliyetleri hakkında çok az malumat sahibi olduğumuz Mühendis Selim, Humbaracı ocağında 1147-1154/1735-1741 yılları arasında eğitim faaliyetlerinde bizzat bulunmuş ve Osmanlı ordusunda Avrupa askeri tekniklerinin eğitiminde rol almıştır⁽³⁷⁾.

Osmanlı arşivlerinde Humbaracı ocağı içinde bir hendesehane veya mühendislik eğitimi veren bir müessesenin kurulmuş olduğunu açıkça belirtilen bir belge veya bilgiye rastlanmamıştır. Buna mukabil, ocağın zabıt kadrosunda hoca-yı mühendis, muallim-i resim, hoca-yı oda gibi ders veren zabıtların bulunması, bu ocak dahilinde matematik, geometri ve pratik mühendislik derslerinin verilmiş olduğuna delil teşkil eder.

Bonneval Ahmed Paşa'nın Diğer Faaliyetleri

Bonneval Ahmed Paşa, Topal Osman Paşa'nın sadarettten azlinden sonra yerine geçen ve aslen Venedikli olan Hekimbaşı Nuh Efendi'nin oğlu Hekimoğlu

Ali Paşa'nın sadaretinde (1732), Bâb-ı Alî'den uzaklaştırılmıştır. 1148 (1734) senesinde Lehistan'ın paylaşılması meselesinde Fransa Hükümeti, Rusya ve müttefikleri Avusturya'ya karşı harb ilanına hazırlanırken, İstanbul'daki Fransız elçisi vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu'na Rusya'nın genişlemesine mani olacağı iddiası ile ittifak teklif etmiştir. Avrupa siyasi gelişmelerinden yeteri kadar haberdar olmayan Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa, Bonneval Ahmed Paşa'nın fikrine müracaat etmiştir. Bu hususta, Bonneval, sadrazamın kendisinden Moskova ve onun dostları hakkında istediği ilki 15 Şubat 1734 tarihli olan iki rapor sunmuştur⁽³⁸⁾. İkinci rapor, Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Rusya'ya karşı bir ittifak kurulması ile ilgilidir⁽³⁹⁾. Bonneval, Osmanlı Devleti ile İsveç Kralı arasında bir dostluk kurulması hususunda hazırlamış olduğu 13 Temmuz 1734 tarihli raporunda da Avrupa siyasi durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu raporlar Ahmed Paşa'nın Bâb-ı Alî'de nüfuzunun artmasına ve siyasi işlere müdahale etmeye başlamasına yol açmıştır. Ancak 1735'de Ali Paşa'nın sadarettten azli üzerine, Bonneval Ahmed Paşa'nın devlet işlerine doğrudan doğruya müdahalesi yasaklanmış ve Bâb-ı Alî'den uzaklaştırılmıştır.

1737 tarihinde Rusya'nın Azak kalesini muhasarası ve Kırım'a tecavüzü üzerine yeni sadrazam Seyyid Mehmed Paşa'nın bu ülkeye savaş açması, Osmanlı ordusunun Rusya üzerine yürümesi ve buna mukabil Avusturya'nın da Rusya'nın yanında Osmanlıya harb ilan etmesi, Bonneval Paşa'nın Avusturya'dan intikam alması için bir fırsat doğurmuştur⁽⁴⁰⁾. Nihayet sadrazam Yeğen Mehmed Paşa'nın yerine getirilen Muhsinzade Abdullah Paşa, Bâb-ı Alî'den uzaklaştırılmış olan Bonneval Paşa'nın ordu-yı hümayunda istihdam edilmesini istemiştir⁽⁴¹⁾. Kısa bir müddet sonra İstanbul'a dönen sadrazam azledilince yerine tayin olunan Yeğen Mehmed Paşa Avusturya'ya karşı yapılan savaşta Ahmed Paşa'yı yanında götürmüştür. Lakin sefer dönüşü, Avrupa politikası hakkındaki görüşlerinin isabetli olmadığı kanaatiyle Bâb-ı Alî tarafından ihmal edilen Bonneval Ahmed Paşa, 1152/1738'de Humbaracı Ocağı'nın nizamının bozulması ve yoklamada bulunmadıklarından çok sayıdaki humbaracının maaşlarının kesilmesiyle ocakta bir kargaşa çıkınca, iyice gözden düşmüş ve Humbaracıbaşılık görevinden azledilerek Kastamonu'ya sürgüne gönderilmiştir. Bir yıl sonra geri döndüğünde Karaman Beylerbeyi payesiyle tekrar Humbaracı Ocağı'nın başına getirilmiş ve 1747'deki vefatına kadar bu vazifesinde kalmıştır. Bir taraftan da Avrupa'daki siyasi gelişmeler hakkında devlete rapor verme işini devam ettirecek siyasi alandaki yerini de korumuştur⁽⁴²⁾.

Türkçe öğrenmeyen Bonneval Ahmed Paşa, müslümanlığı kabul etmesine rağmen evinde bir Fransız gibi giyinmiş⁽⁴³⁾ ve ömrünün sonlarına doğru

Fransa'ya geri dönmek için çok uğraşmıştır. 14 Mart 1747 yılında İstanbul'da vefat eden Bonneval Ahmed Paşa, Galata Mevlevihanesi haziresine defnedilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri sahada ıslahat hareketine ilk olarak Osmanlı ordusunda eskiden beri topçu ocağına bağlı olarak sınır boylarında ve buldukları cephelerde vazife alıp usta-çırak usulu ile yetişen tımar ve zeamet sahibi olan humbaracılar yanında, orduda ulufeli humbaracı sınıfının yeniden ihdası ile başladığı anlaşılmaktadır. Humbaracı Ocağı olarak bilinen bu yeni ocak, Osmanlı klasik askeri yapısı içinde ulufeli kapıkulu askerinden oluşan ve üç ayda bir ulufe alan Toçu Ocağı veya Cebeci Ocağı'na benzer şekilde teşkilatlanmıştır. Diğer taraftan humbaracıbaşı olan şahsın başkanlığında üç ayrı oda halinde ve zabıtlar idaresi altında doğrudan sadrazama bağlı, maaş ve masrafları Hazine-i Amire'ye külfet getirmeden "irad-ı cedid" adıyla yeni bir kaynaktan karşılanan bir ocak görünümündedir. Diğer ocaklar neferatına nazaran hem maaş yönünden, hem de itibar bakımından daha üst seviyede tutulmuştur. Bu ıslahatla, humbaracı adaylarının muhitlerinden koparılarak, matematik ve mühendislik konularında yetiştirilerek modern humbaracılık fennini öğrenmek ve son gelişmelerden haberdar olmak üzere merkeze getirilmesiyle, askeri eğitimde yeni bir formasyonun gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Kısaca, yapılan ıslahatın genel olarak Osmanlı askeri teşkilatında bir yenilik getirmekten ziyade, idare ve eğitimde yeni düzenlemelerde kendini göstermiş olduğu söylenebilir.

Avrupa karşısında galip gelecek yeni tarz Osmanlı askeri gücünü kurma hedefiyle başlanılan ıslahat hareketi, Bonneval Ahmed Paşa gibi Avrupalı bir generalin teorik ve uygulamalı olarak yeni bir askeri eğitim formasyonu ortaya koyması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda temas edildiği gibi, ıslahat mevcut klasik askeri teşkilat dairesinde ve buna uygun olarak yapılmış, ancak muhteviyat bakımından diğer benzer askeri ocaklardan ayrılmıştır. Humbaracı Ocağı'nın diğerlerinden ayıran farklılıklar arasında en başta mensuplarının matematik ve geometri eğitimi görmesi ve birer ateşli silah uzmanı olarak yetişmesinin sağlanmış olması gelmektedir.

Her ne kadar Humbaracılar Ocağı fazla uzun ömürlü olmamış ve kurulduktan birkaç yıl sonra fonksiyonunu kaybetmiş ise de, Avrupa tesirinin

görüldüğü bu ilk teşebbüste ortaya konan yeni askeri formasyon anlayışı, onsekizinci asrın son çeyreğinde kurulacak olan mühendishanelere örnek teşkil etmesi bakımından mühimdir.

DİPNOTLAR

- (1) Ekmeleddin İhsanoğlu, "Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, ed. E. İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1992, s. 23 v.d.
- (2) Luigi Ferdinando Marsigli, *L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman*, Amsterdam 1732, tıpkı basım Graz Austria 1972, c. II, s. 33; Türkçesi için bkz. M. Kaymakam Nazmi, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, Ankara Büyük Erkan-ı Harbiye Matbaası, 1934, s. 165.
- (3) Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal McGill University, 1964, s. 36-37.
- (4) İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-Hikem fi Nizâmü'l-Ümem*, Darut-tıbaat-ı Amire, Konstantiniyye 1144/1731; sadeleştirilmiş Türkçe metin için bkz. *Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller*, Milli Eğitim Bakanlığı yay. Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi nr. 293, İstanbul 1990.
- (5) Müteferrika, *a.g.e.*, s. 16a.
- (6) Mahmud Şevket, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, Kısım-ı evvel, İstanbul, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325, s. 5.
- (7) İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, ç. I, 2. baskı, TTK, Ankara 1984, s. 117-127.
- (8) Marsigli, *a.g.e.*, c. II, s. 33.
- (9) Claude-Alexandre Comte de Bonneval, Fransa'nın Limousin şehrinde 14 Temmuz 1675'te doğmuştur. Önce bir cizvit okuluna devam etmiş, babası öldükten sonra, akrabası olan Mareşal Tourville tarafından daha 12 yaşında iken Fransız donanmasına nefer olarak verilmiş, 1688 tarihinde deniz teğmenliğine terfi etmiştir. Daha sonra Mareşal Tourville kumandasındaki Fransız filosunda, Dieppe ve Cadix savaşlarına katılmış ve gösterdiği kahramanlıklar onun şöhretini arttırmıştır. Bir şeref meselesinden dolayı donanmadan ayrılarak 1698'de karacı olmuştur. 1701'de piyade alay kumandanı olarak Mareşal Catinat'ın maiyetinde İtalya savaşlarına katılmıştır. 1706'da Fransa ordusundan ayrılarak, önce Venedik daha sonra İtalya'ya sığınmıştır. Fransa'ya karşı savaşmak maksadıyla Avusturya ordusuna geçen ve Prens Eugène'in idaresi altında bulunan orduda vazife almıştır. Provence ve Dauphmu harplerinde Fransızlara karşı döğüşmüştür. Kuzey İtalya (1709) ve Flandre (1710-12) savaşlarında bulunmuştur. İmparator VI. Charles başarılarından dolayı kendisini genelkurmay heyetinde görevlendirmiştir. 5 Ağustos 1716'da Varadin

(Peterwarden) muharebesinde Avusturya kuvvetlerinden bir kısmının kumandanı olarak Osmanlılara karşı savaşmış ve bu savaş sonunda mareşalliğe yükseltilmiştir. Fakat daha sonra Eugène ile arası açıldığı için bütün rütbeleri geri alınarak beş yıl hapse mahkûm edilmiştir. Affedilince tekrar Venedik'e geçen Bonneval burada bir yıl kaldıktan sonra 1729 yılında mülteci olarak Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. (*Biographie Universelle*, c. V, Paris 1812, s. 153-136; *Meydan Larousse*, c. I, s.179).

- (10) 28 Haziran 1729 tarihinde Saraybosna'dan gönderilen mektup; Septime Gorceix, *Bonneval Pacha, Pacha à Trois Queues*, Paris 1953, s. 143-45.
- (11) 15 Haziran 1729 tarihli Mektup, Archives du Ministère d'Affaires Etrangères, Correspondance Politique Turquie (CP) vol. 81, s. 40-44.
- (12) Mehmed Arif, "Humbaracı Ahmed Paşa [Bonneval]" *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* (TOEM), c. III/18, 1328, s. 1143-1144.
- (13) Septime Gorceix, *a.g.e.*, s. 160.
- (14) Rapor, CP, Supplément vol. 13, s. 150-51. Fransa'daki Türk Büyükelçisi Salih Münir Paşa'nın M. Albert Vandal'ın hazırladığı, *La Mission du Marquis de Villeneuve en Orient*, "Pacha Bonneval" adlı biyografisinde, Bonneval Ahmed Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetlerinden verdiği kısa anekdotlar arasında bu rapor da yer almaktadır. Bkz. Şalih Münir, "Bonneval Pacha, Son Influence sur les Relation Extérieures de la Turquie" *Revue d'Histoire Diplomatique*, c. XXI, s. 378-393, ayrı basım, Paris, Typographie Plon-Nourrit et C. 1907, s. 5.
- (15) Bu üç uzmanın Paris'ten çıkışları ve İstanbul'a varışları, Fransız makamları tarafından takip edilmiştir; Journal de l'ambassade de M.le de Marquis de Villeneuve, Archives de Nantes Correspondance Politique-Constantinople, vol. 17, s.203, 204.
- (16) *Şemdâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'it-tevârih*, c. I, haz. Münir Aktepe, İstanbul 1976, s. 35.
- (17) Mustafa Sami, *Tarih-i Sami ve Şakir ve Suphi*, İstanbul, Raşid ve Vasıf Efendi Matbaası 1198, s. 58a-59a; Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları...*, c. II, s. 122-125.
- (18) Malikane ve mukataatın el değiştirmesi halinde yeni sahibinden alınan bir cins vergi.
- (19) "Paşay-ı Hummalıyehin ilamı muccebince" ibaresinden Humbaracı ocağının nizamnamesinin hazırlanmasında Bonneval Ahmed Paşa'nın büyük katkıları olduğu anlaşılmaktadır. 1147 (1735) senesinde hazırlanan bu nizamnamenin Osmanlı askeri teşkilatında yeni bir sistemin kurulmasında önemli rol oynadığı görülmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA)-Maliyeden Müdevver Defterler (MMD), nr. 5941, s. 4-7.
- (20) Tayyar-zâde Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ*, c. I, tarihsiz, s. 158.
- (21) A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. baskı İstanbul 1984, s. 183.; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, s. 47-48.
- (22) BA, MMD. nr. 5941, s. 48.
- (23) M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III, İstanbul 1977, s. 272.
- (24) Diğer adı da "Tuhfe" olan bu manzum risale, Tahir Nejat Gencan tarafından *Manzum Küre*

Risalesi adıyla yayınlanmıştır (İstanbul 1973).

- (25) Eserin bir nüshası için bkz. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), Hazine nr. 1753/3, yaprak 18b-35b.
- (26) A. Adivar, *a.g.e.*, s. 183.
- (27) Müellif nüshası , TSMK, Hazine nr. 1753/4 , yaprak 37b-43a; diğer nüshaları Hazine, nr. 609/1, yaprak, 1b-8b, 1154 (1741)'de istinsah edilmiş; Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Riyaziye nr. 116, 8 yaprak. onsekizinci asırda istinsah edilmiştir.
- (28) TSMK, Hazine nr. 1753/10, yaprak 68a-71b, müellif hattı ile.
- (29) TSMK, Hazine nr. 609/2, yaprak 8b-10a, müellif hattı ile, istinsahı 1185 civarı Hazine nr. 611/3, yaprak 47b-48b.
- (30) Mısır, Kahire Dar al- Kutub, nr. 4773, 15 yaprak ve 10 yaprak şekil.
- (31) *Cadvalu Sa'ati Matali' al-Baladiyya li 'Arzin Mâ*, Arapça, Süleymaniye Kütüphanesi (SK)Esad Efendi, nr. 2055, sadece yaprak 57b, 1183 civarında istinsah edilmiştir. *Risâla fi'l-Fark Bayna'l-Sa'at al Zavâli va'l-Sa'at al- Gurubî*, Arapça, SK, Esad Efendi. nr. 3704/11, yaprak, 78b-59a, *Risâla fi Rasm Dava'ir al-Falakıyya fi Rub' al- Mukantara*, TSMK, Hazine 1753/11, yaprak 72b-73b, müellif tarafından istinsah edilmiştir. Rub' al-Şikaze denilen aletin özellikleri ve kullanılması bahsedilen *Risâla fi'l-Rub' al-Şikâzi* adlı Arapça eserini Tevkii Ahmed Paşa'nın emri üzerine yazmıştır. Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 2918/4, yaprak 46b-59b.
- (32) 1152/1739 tarihinde Humbaracı Ocağı yoklama defterinde, mevcut olmayanların listesinde adı ikinci sırada zikredilmektedir; BA, MMD. nr. 5941, s. 48.
- (33) 1152/1739 tarihinde Humbaracı Ocağı yoklama defterinde, mevcut olmayanların listesinde adı altıncı sırada zikredilmektedir; BA, MMD. nr. 5941, s. 48.
- (34) 1152/1739 senesi Humbaracı Ocağı yoklama defterinde mevcudların arasında zikredilmektedir; BA, MMD. nr. 5941, s. 42.
- (35) 1147 senesi Humbaracı Ocağı Oda-yı evvel hocası; BA, MMD. nr. 5941, s. 12.
- (36) 1152/1739 senesi Humbaracı ocağı yoklama defterinde mevcudların arasında zikredilmektedir; BA, MMD. nr. 5941, s. 42, bkz. derkenar. BA, MMD. nr. 5941, s. 110.
- (37) MMD. Nr. 5941, s. 48, Mühendis Selim'in Bonneval'e yardım etmek üzere Fransa'dan çağrılan Marquis de Mornai olması kuvvetle muhtemeldir.
- (38) "Précis d'une memoire présenté par M. de Bonneval au Grand Visir qui luy avoit demandé des éclaircissements sur les interêts de cet Empire par rapport aux Moscowits", 15 Fév. 1734, CP, vol. 90, s. 140.
- (39) CP, vol. 90, s. 166.
- (40) M. Arif, *a. g. m. TOEM*, c. III/18-20, s.1153-1167.
- (41) Muhsinzade Abdullah Paşa cephede iken merkeze sunduğu takririnde, Basmacı Müteferrika İbrahim Ağa ve diğer bazı yabancı devletler elçilerinin telkinleriyle Macar

Kralı Rakoçzi Ferenc ve Humbaracıbaşı Ahmed Paşa'nın orduda istihdam edilmesini telkin ettiklerini ve dolayısıyla Rusya ve Avusturya'ya karşı yapılan bu harbe katılması için derhal ordu-yı hümayuna gönderilmesini istemiştir, M. Arif, *a.g.m*, TOEM, c. IV/19, s. 1223-24.

- (42) Raporları Fransızca olarak kaleme alınmış, Divan tercümanları tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir., M. Arif, *a.g.m*, TOEM, c. IV/20, s. 1283; Raporların Fransızca kopyaları için Bkz. CP, vol. 90 ve Salih Münir Paşa, *a.g.m.*, s. 379 v.d.
- (43) Müslümanlığı samimi olarak kabul etmediği iddia edilen Bonneval Paşa'nın özel hayatı hakkında onunla 1741 yılında İstanbul seyahati sırasında görüşmüş olan Cásanova'nın hatıratında, Ahmed Paşa'nın, padişahın hizmetine girmek için müslümanlığı kabul ettiği ve sadece sünnet olmamak için şeyhülislamdan izin istediğinden bahsedilmektedir. Ancak Bonneval kendi hatıratında sünnet olmaktan kurtulamadığını yazmıştır. Bkz. Serhan Ada, "Kazanova'nın İstanbul Anıları", *Tarih ve Toplum*, c. I/1, Ocak 1984, s. 74-79.

